

Monostori Imre

Kovács Imre, Szekfű Gyula és a *Magyar Szemle*

Kovács Imre életéről, küzdelmeiről, műveiről ma már, a centenárium évében viszonylag sokat tudhatunk. A nyolcvanas évek végén (1989-ben) napvilágot látott *A néma forradalom* újrakiadása, bőséges mennyiségű kísérő dokumentumokkal, Erdész Ádám válogatásában és tanulmányértékű utószavával. A kiadások, a *művek kiadása*, illetőleg újrakiadása tekintetében ez volt az első lépés, az „áttörés” kezdete. Kissé később (s nem mondhatni, hogy folyamatosan és szisztematikusan) munkáinak (itt a tanulmányokra, cikkekre gondolok) egy részét a „rendszerváltozás” után különböző válogatásokban, tehát erősen szelektálva kiadták vagy újra kiadták (*Népiség, radikalizmus, demokrácia. Publicisztikai írások*. 1992; *Tanulmányok 1935–1947*. 2003; *Virtuális Magyarország. Politikai írások 1948–1980*; 2005), életmű-bibliográfia készült róla (Hartyányi István munkája 1993-ban), elérhetővé váltak itthon is a már Amerikában magyar nyelven írt memoárjai (*A Márciusi Front*. 1980; *Magyarország megszállása*. 1979, ill. 1990), s Huszár Tibor jóvoltából kis könyvnyi terjedelmű, rendkívül érdekes és nem kevésbé hasznos életműinterjú készült vele New Yorkban 1977 októberében. (Ld. H. T.: *Beszélgetések*. 1983. 62–209.) 2010-ben vaskos dokumentumkötet látott napvilágot – *Egy homo politicus itthon, Európában és Amerikában* címmel – Molnár M. Eszter szerkesztésében, majd – ismét Szabó A. Ferenc jóvoltából – 2011-ben egy újabb válogatás (*Kovács Imre válogatott írásai*). 2012 végén, már a centenárium jegyében jelent meg Haas György (jóval korábban írt) könyve Kovács életéről és politikai pályájáról (*Kovács Imre – Harc a nemzeti függetlenségért*). Ám mindezeket egybevéve is még messze vagyunk attól, hogy az egész életművet egyszerre és egészében átláthassuk: az említett Hartyányi-féle bibliográfia például mintegy 900 tételt sorol fel tőle (ennél mindenképpen többet írhatott), ezek közül azonban nagyon sok írás (a többség) ma is csak a korabeli lapok, folyóiratok hasábjain található meg (vagy éppen a Columbia Egyetemen őrzött hagyatékban). Nem szólva arról, hogy tíz magyar nyelvű önálló kötete közül csak kettő érte meg az itthoni újrakiadást. (A nem magyarul írottakat természetesen magyarul kellene kiadni.) A pillanatnyilag előttünk álló, magyar nyelven olvasható életmű tehát még mindig hiányos és kronológiailag esetleges, az *életműkiadás* továbbra is várat magára. Mindazonáltal az említett kiadások (valamint a forrásként használható folyóiratok és újságok szemlézése) nyomán elég megbízható írói összkép és személyiségrajz adható róla születésének centenáriumán.

Kalands, küzdelmes és bizonytalan ifjúkora volt. (Ez a körülmény egész életére vonatkozóan is érvényes lett később.) Apját – aki kulcsári, amolyan felügyelőféle munkát látott el az alcsúti főhercegi uradalom egyik pusztáján, Felső-Göböljáráson – kilencévesen veszttette el; majd 11 éves korától budapesti árvaházban, illetőleg egyházi diákotthonban élt hosszú éveken át. Szorgalmasan, konok, következetes, radikálisnak számító életelv szerint tanult, művelődött, járt közgazdasági egyetemre. (Egyik tanára még a Toldy Ferenc Reálgimnáziumban – ahová Németh László tanár édesapja segítségével jutott be – attól

óvta, nehogy „második Dózsa György” váljék belőle. Ezt a jó emlékű tanárt Koczogh Andrásnak hívták, aki korábban Németh Lászlót is tanította ugyanitt, s akinek fiával, Koczogh Ákossal Kovács Imre együtt cserkészkedett. Az is érdekes véletlen, hogy Kovács két öccsének a Medve utcai polgáriban Németh László volt az iskolaorvosa.)

Kovács Imre legfőbb szándéka az agrárközgazdaszat, valamint a szociológia mint szakma elsajátítása volt. Már egyetemistaként, 21 éves korától rendszeresen írt és kutatott. Kezdetben újságcikkeket és kisebb tanulmányokat közöltek tőle, ám rangos újságokban, folyóiratokban és rendszeresen (*Pesti Napló, Magyarország, Válasz stb.*). Ekként figyelt föl rá a korszak – a harmincas évek közepén vagyunk – legnagyobb történész tekintélye, a felső értelmiségi és politikai elithez tartozó, s emellett jeles konzervatív reformer publicista és folyóirat-(fő)szerkesztő, Szekfű Gyula. Figyelemmel és bizalommal fordult a nála éppen harminc évvel fiatalabb egyetemi hallgató felé. (Kovács Imre pedig tanítóként és bizonyosan „apapótlékként” is tekintett Szekfűre, alighanem mindvégig.)

Szekfű 1934-ben adta ki az először 1920-ban napvilágot látott, és példátlan sikert aratott *Három nemzedék* bővített változatát *Három nemzedék és ami utána következik* címmel. A bővítmény végén, a „Feszültségek” című fejezetben negyedik társadalmi feszültségforrásként, antinómiaként a „nemzedékproblémát” jelölte meg. Szekfű egyébként rendszeresen szemlélte és szondázta a magyar értelmiségi ifjúság állapotát és törekvéseit s folyamatosan beszámolt tapasztalatairól és ideáiról többek között saját elit folyóiratában, a *Magyar Szemle*ben, de más lapokban is. (Ld. pl. *A magyar ifjúság korosztályai*. 1928. jún.; *Az ifjúság társadalomszemlélete*. 1930. márc.; *Az ifjúság vezetői*. *Budapesti Hírlap*, 1934. jún. 24.; *Németh László vagy az ifjúság vezetése*. 1936. okt.) Nos, az említett könyvében az ifjúságról szólva elsősorban a „húszéveseket” (tehát az 1910 körül születetteket) tartja értékes, felkészült, művelt leendő értelmiségi rétegnek. Akik: mellőzik a vallási és hitvitákat, ápolják a népi gondolatot, szolidárisak a paraszti és a munkásrétegekkel, demokratikusan gondolkodnak, elutasítják a kor „neobarokk” áhítatát, elvetik a parasztdromatikát, európai kultúrát szeretnének látni maguk körül, a művészetben a valódi értékeket keresik (Kodály, Bartók, Szőnyi, Aba-Novák műveit), a modern építészet hívei, „és természetesen Ady és Szabó Dezső hatása alatt állnak, de ez már inkább elkeveredik bennük sok más, magyar és idegen kultúrhatással; azt mondhatnók, hogy e sorkezdők unokáinak érzik magukat, nem pedig édes fiainak” (I. m. 454.).

Hogyne ismert volna magára ezekben a toposzokban az ifjú, 21 éves Kovács Imre! Miként sokan mások, a fiatal gondolkodó, értelmiségi nemzedéktársai (továbbá a „harmincasok”) közül például Szabó Zoltán, Boldizsár Iván, Mátrai László, Bisztray Gyula, Keresztury Dezső, Szerb Antal, Halász Gábor, Kosáry Domokos, Sőtér István, Kerék Mihály, Ortutay Gyula, Tolnai Gábor – mind-mind a *Magyar Szemle* rendszeres szerzői. Ha csupán az e patinás társadalomtudományi, politikai, kulturális – de nem irodalmi – folyóirat repertóriumában (Saád József sokoldalú kétkötetes munkájában) felsorolt szerzők névsorát és a témákat nézzük, máris világossá válik: magas színvonalú, fontos folyóiratot szerkesztett Szekfű 1927-től 1938 végéig (utána Eckhardt Sándor vette át a szerkesztést, ám Szekfű mint a szerkesztőbizottság alelnöke és mint szerző továbbra is kapcsolatban maradt a lappal). Hogyne lett volna kitűnő ez a folyóirat, hisz a szerkesztőbizottság elnöke mindvégig (1927–1944) gróf Bethlen István volt (mint miniszterelnök s mint bukott miniszterelnök is), mecénásai közé tartozott Kornfeld Móric báró, a Weis Manfréd Művek egyik igazgatója, valamint Chorin Ferenc báró, a Gyáripárosok Országos Szövetségének elnöke. Az anyagiakkal nem volt gond tehát, a példányszámok stabilan tartását pedig főleg a minisztériumi és egyéb „közületi” megrendelések tették lehetővé. A folyóirat működésének idején – némi rövid megszakításokkal – Klebelsberg Kuno, illetve Hóman Bálint volt a kultuszminiszter. Mindezen tényekből is érzékelhető, hogy a *Magyar Szemle*, akárcsak Szekfű Gyula maga, a legtökéletesebben be volt ágyazva a kor

politikai és gazdasági elitjébe, *onnan* próbálta meg legalább propagálni az elkerülhetetlennek látszó társadalmi és gazdasági reformokat, *magától értetődően* egy békés nemzeti- és határrevízió reményében s érdekében. Ami szűkebben vett témánkat, a mezőgazdasági népesség világát illeti, egyetértőleg idézhetjük Borbándi Gyulát. „*A népi mozgalom orgánumaival kívül főleg a Magyar Szemlének tulajdonítható, hogy a földkérdés, a mezőgazdasági szegénység, az agrárlakosságot sújtó bajok és a vidéki Magyarország problémái országos témákká váltak, olyan köröket is foglalkoztatni kezdtek, amelyek közönyből vagy érdekből idegenkedtek mind a társadalmi változásoktól, mind az azokat napirendre tűző népi íróktól és faluvizsgálóktól. [...] A népi radikalizmus a Magyar Szemle révén került az »úri osztály« tagjainak asztalára.*” (Kovács Imre és a Magyar Szemle. *Magyar Szemle*. Új Folyam, 1992. 3. sz. 28. o. 1.)

A nagy kérdés az, mit látott, mit vett észre, mit és hogyan értékelte Kovács Imre Szekfű Gyulában és a *Magyar Szemlé*ben? Vagy éppen gróf Teleki Pálban, aki (rövid ideig kultusz-miniszter, majd miniszterelnök) neves földrajztudósként, egyetemi tanárként (Kovácsnak is professzora volt) s fő öregcserkészként a hivatalos reformtörekvéseket támogató fiatalok számára a másik fontos igazodási pontnak számított. (Kovács Imre egy időben Teleki tanársegédje, Fodor Ferenc által szerkesztett *Fiatal Magyarország* című folyóirat szerkesztőségének a tagja Szabó Zoltánnal együtt.) Nos, Kovács Imre – miként Szabó Zoltán, de említhetnénk Boldizsár Ivánt, Keresztury Dezsőt, Ortutay Gyulát és másokat is – mindvégig (mondhatnánk, a haláláig) becsülte, tisztelte Szekfűt. Ez vitathatatlan, visszakereshető, ellenőrizhető.

Németh László 1935-ben (korábban, 1934 közepén, a *Válasz* egyik szerkesztőjeként ő sem zárkózott el egyfajta együttműködéstől Szekfűvel, olvasható a levele: cikkíráásra kérte fel), a *Magyarság és Európa* című könyvében erről a kényes szituációról a következőket írta. „*Egy ember hatása nemcsak egyéni értékétől függ, hanem a helytől is, melyről kiárad, s Szekfű Gyula, míg az ifjúság felkészültségét emelte, fájdalomtalanra tudta tenni gerincükben a restauráció kívánságát megroppantást.*” (I. m. 101.) Ez kegyetlennek hangzó mondat, akár Szabó Dezső is írhatta volna. S mily jellemző lélektani mozzanat: azért, hogy cáfolni tudják, az érintettek közül néhányan megváltoztatták e mondat eredeti jelentését. Kovács Imre például a Huszár Tibornak adott nagy interjúban a következőképpen interpretálja saját akkori helyzetét. „*Németh László azt mondta Szekfűről, kitűnően ért a fiatal tehetségek gerincének fájdalommentes elroppantásához. Én nem éreztem, hogy Szekfű el akarta volna roppantani a derekamat és ehhez fájdalommentes módszerei lettek volna, én az ellenkezőjét éreztem.*” (83.) Láthatjuk az idézett szövegből: Németh nem Szekfű gerincroppantó erejéről és szokásáról beszélt, hanem a restauráció, a fiatal értelmiség beépülésének lehetőségéről, ennek esetleges kényszeréről, melynek során Szekfű éppenséggel a *fájdalomcsillapító*, mivel szellemileg, műveltségileg főlemel. Említett memoárjában (*A Márciusi Front*) Kovács Imre újra felidézte az emlékezetes szituációt: „*Szekfűről Németh László azt állította, hogy fájdalom nélkül roppantja el a fiatal tehetségek hátgerincét. Ha mégis ez lett volna a passziója, mint ahogyan nem volt (sokan félreértették), az enyémet nem tudta összetörni. Ellenkezőleg, segítette kiegyenesíteni.*” (44.) Kovács Imre meggyőződéssel hitt és hinni akart abban, hogy a jó ügy érdekében össze kell fognia Szekfűekkel is. És másokkal is. (Ld. a Márciusi Front politikai mozgalmát Salamon Konrád, Huszár Tibor és mások erről szóló könyveiben.) Aligha kétséges, mindketten jóhiszeműek és jó szándékúak voltak, s annak sincs nyoma, hogy Szekfű esetleg készítette volna Kovácsot valamilyen megalkuvásra, nem korrekt írásra, vagy meg kellett volna tagadnia, akárcsak részben is, alapelveit. Németh és a népi írók nagyobbik része azonban elutasította a Szekfűvel való együttműködést. Ők nem írtak a *Magyar Szemlé*be. Sem Illyés, sem Németh, sem Erdei, sem Veres, sem Darvas, sem Féja, sem Szabó Pál (aki pedig rokonszenvezett Szekfűnek a parasztsággal kapcsolatos nézeteivel). Bibó István is csak egyetlen szakcikkével volt jelen egy 1942-es folyóiratszámában. (Jó összefoglalását adja ennek a

témakörnek Gergely András Szekfű Gyula és a „harmadik Magyarország” irónemzedéke című tanulmánya a Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban című [2007] kötetben, valamint Huszár Tibor *Történelem és szociológia* című [1979] könyvében.) A népi íróknak ez a másik – nagyobbik – szárnya úgy látta, s ez is a realitások világába tartozott, hogy Szekfű Gyula és köre csupán a rendszeren belüli óvatos, már-már „alibi” reformokat óhajt, azaz nem megváltoztatni kívánja a rendszert, csupán korrigálni. S valószínűleg azt is jól ítélték meg, hogy abban a társadalmi, politikai, kulturális és egzisztenciális közegben, amelyben Szekfű létezett, hiú ábránd volt lényeges és mélyreható reformok realizálhatóságáról beszélni. Németh László a harmincas évek második felétől egyre élesebben bírálta Szekfű történetírását és szerepét a *Magyar Szemlénél*: álságosnak, félrevezetőnek s a magyarságra nézve veszedelmesnek tartván működését. (Miként néhány évvel később Bibó István is.) Majd 1940-ben megírta a magyar irodalomtörténet egyik legemlékezetesebb esszékönyvét *Szekfű Gyula* címmel. (Élesen és ironikusan támadja itt a „Szemle-ifjúságot” is, éreztetve, hogy pálfordulásnak és behődölásnak tekintti az ott szereplő fiatalok – többek között Kovács Imrét is említi – ilyenféle működését. Németh László és Kovács Imre között – e konfliktusos helyzetből adódóan, majd politikai vonatkozások miatt is – komoly feszültség húzódott sokáig. Éles, kioktató hangnemű kritikát fogalmazott meg például Kovács [a személy megnevezése nélkül, de jól ráismerhetően] 1943 májusában a *Magyar Nemzet* hasábjain Németh Bocskay kerti „kivonulásával” szemben [*Irodalom és politika*]. Ugyancsak 1943-ban, a szárszói konferencián Kovács Imre – több ok miatt – többekkel is ingerülten viselkedett, majd októberben leértékelően ironikus beszámolót írt a *Híd*-ban [*Ifjúsági parlament a Balaton partján*]. Élesen támadta továbbá [igaz, nem „nevesítve”] 1945 decembereében a *Szabad Szóban Ellenforradalom az irodalomban?* című cikkében. Az emigrációban az *Új Látóhatár* hasábjain többször szóba hozta Németh Lászlót. A *Népi irodalom hőskora* című írásában [1958] kritikusan szólt róla, majd következett a *Németh László megkövetése* [1960], amely cikk viszont Kovács nagylelkűségéről tanúskodik. Elismerően idézte meg alakját és szerepét 1963-ban is – *Szárszó húsz év után* –, majd a 70. születésnap alkalmából szép, személyes pályaképet rajzolt róla: *Találkozásaim Németh Lászlóval* [1971]. Németh László nem reagált nyilvánosan Kovács Imre egyetlen írására sem, de más forrásból tudjuk, hogy erős érzelmi elégtételként élte meg ennek az abszolút egyoldalú vitának a számára nézve tisztázó érvényű lezáródását.)

Kovács Imre az emigrációban sem szűnt meg Szekfű töretlen híve lenni. (Például az 1956-os forradalom után írt egyik cikkében híres, 1943–44-es *Magyar Nemzet*-beli *Valahol utat veszítettünk* című sorozatára emlékeztet, melyben Szekfű többek között a parlamenti demokráciát és az autonóm közigazgatást jelölte meg a modern állam fő ismérveinek. (Vö. *Megint megtaláltuk az utat. Látóhatár*, 1957. 114–123.) Memoárjában úgyszintén többször emlegeti mesterét. Egy helyütt úgy jellemzi, mint aki „a múlt tapasztalatai alapján nem sok jót vár a jövőtől, de reménykedéssel nézett a parasztság felé, s valóban a negyedik rendből (urak, papok, polgárok után) lépett elő a negyedik nemzedék, a népi mozgalom, mint Szekfű mondja, új hajtás a nemzet fáján”. Majd később: „Hogy sokkal többről volt szó, mint egy irodalmi irányról vagy politikai felsorakozásról, azt Szekfű Gyula vette észre, aki a *Három nemzedék* című munkájához írt utószavában [...] a történetíró biztos szemével és bátran közösséget vállalva velünk megállapította, hogy valami új, egészen új és biztató fejlődés kezdődött el Magyarországon.” (*A Márciusi Front*. 22., 35.)

Mit érzett meg Kovács Imre Szekfű Gyulában, a magánemberben? Miből táplálkozott kétkedésektől mentes rokonszenve? Hosszasan mesél erről a Huszárral folytatott beszélgetés során és másutt is. Először is azt emeli ki – tegyük hozzá, joggal –, hogy „tulajdonképpen ő fedezte fel a népet a történelemben. [...] Szekfűben hallatlan érzék volt a nép iránt”. (Elmeséli, hogy az egyik nyáron pár hónapra magához fogadott három kisgyereket, akiket

Kovács Imre utaztatott a budai villába Gyomáráról.) Arról is beszámol, hogy egyszer együtt mentek Szekfűvel Keresztes-Fischer belügyminiszterhez lefogott kommunisták kiszabadítása érdekében (*Beszélgetések*. 81–85.). Tehát világos, hogy szociálisan érzékeny, humanus érzésű és gondolkodású embert látott Szekfűben, aki az ő számára megbízható, érzékeny, őszinte, figyelmes, korrekt vezető értelmiségi volt. Teleki Pálról hasonlóan gondolkodott. Teleki volt az a hivatalos vezető ember, aki a dél-baranyai Kemse községről szociográfiát író cserkészcsapatnak – melynek Kovács Imre is tagja volt, és a demográfiai vizsgálatot készítette – kérésére előszót írt az 1936-ban megjelent kötethez. Persze ő volt az is, aki később, 1938 végén mint az Imrédy-kormány néhány hónapig kultuszminisztere először engedélyezte, majd bezáratta a Táj- és Népkutató Központ szociálisan élesen vádoló hangú kiállítását a Károlyi-palotában. (Ez a történet és Kovács Imre alakja is felvillan – Magyar Zoltán professzorral – Bereményi Géza *A tanítványok* című filmjében.)

Tehát Szekfű megnyitotta a *Magyar Szemlét* Kovács Imre (és sok más reformszellemű fiatal) előtt. Már rögtön az elején nehézségek támadtak a gazdasági cselédek kereseti és megélhetési viszonyairól szóló tanulmánya körül (Kornfeld Móric ellenezte a közlést), de Szekfű a sarkára állt és – igaz, egyévi huzavona után – közölte. Kovács szerint Szekfű bátor ember volt, ezért is szerette s becsülte. Szekfű számára pedig amiatt is fontos volt Kovács Imre szerepeltetése a folyóiratban (személyesen hívta meg magához, utánatelefonálva a Hársfa utcai diákok házába), mivel (politikai) publicisztikai programjának (és részben történetírásának is) egyik fő témája – és ezt Kovács világosan és helyesen látta – a magyar vidék, a parasztság helyzete, a birtokviszonyok és az ezekhez kapcsolódó kérdések voltak. (Vö. *A magyar nagybirtok történeti szerepéről*. *Magyar Szemle*, 1928. ápr.; *Három nemzedék és ami utána következik*. 417–427., előszó Matolcsy Mátyás *Az új földreform munkaterve* című könyvéhez 1935-ben, hozzászólása a *Korunk Szava* telepítési ankétájához, 1936. máj. 1. stb., például a *Magyar történet* vonatkozó fejezetei.)

Kovács Imre első írása a *Magyar Szemlében* 22 éves korában, 1935 januárjában, az utolsó 1944 márciusában, a *Szemle* (a német megszállás miatti) utolsó számában látott napvilágot. Összesen 18 tanulmány, illetve cikk. Évente nagyjából kettő, folyamatosan és rendszeresen. Látnivalóan mindvégig jól működő volt a kapcsolat közte és a folyóirat szerkesztői között. (Pedig történt drámai közjáték, mégpedig Kovács 1937 őszén lezajlott bírósági tárgyalása és elítélése a fő művének számító *A néma forradalom* miatt.)

Első megjelent cikke a *Falumunka a Pro Christo Diákok Házában* címet viselte, s benne rokonszenves, vonzó stílusban számol be kis egyetemista szakmai diákkörének szorgalmas, céltudatos, szakszerű és érdekes kutatómunkájáról, kitekintéssel az országban hasonló célú más ifjúsági mozgalmakban, körökben zajló tevékenységre. (Gyakorló kísérleti terepük a közeli Fót község volt, s Kovácsék *falugondozásnak* nevezték munkálkodásukat.) Mellbe vágóan kemény, részletes és szakszerű a következő tanulmány (nem véletlenül hevert egy évet a szerkesztőségben, s véleményezték lektorok) ugyanez év novemberében: *A gazdasági cselédek kereseti és megélhetési viszonyai*. Itt már teljes fegyverzetében lép elő a szerző: a jeles szociográfus. Részletes statisztikák, cáfolhatatlan póreségeikkel, láttató realizmussal. Tudományos alapon, szociológiai és egyéb mérésekkel. Csak egy-két sort idézünk ízelítőül: „Ha nem tudnak hizlalni, akkor egész éven át nem esznek sertéshúst, és az év nagy részében zsír nélkül főznek. Ilyenkor nagyon szegényes és elégtelen a táplálkozásuk. A lisztet egyszerűen megpörkölik, vízzel feleresztik, babot vagy krumplit főznek bele; ez bő lével leves, besűrítve pedig az úgynevezett sűrűbb vagy sűrű krumpli, amely mezőgazdasági munkásaink legfontosabb tápláléka.” A zárókövetkeztetés sem kevésbé jól irányzott: ez a népréteg „az ország lakosságának tekintélyes részét teszi ki. Velük számolni kell egy új magyar élet alapjainak a lerakásánál, és ha magyar sorsközösségről beszélünk, akkor gondoljunk az ő sorsukra is.”

Érdeklődéssel tekint a külföldi jó példákra. Pártfogói jóvoltából tanulmányozhatja az ausztriai hubertendorfi népfőiskola munkáját (ld. 1935. okt.), s rövid ideig lehetőséget lát a munkanélküliséget csökkentő munkatábori programokban (*A munkatábor*. 1937. aug.; *A magyar munkaszolgálat*. 1937. okt.). Kezdetben motiválják ezek a lehetőségek, lassan azonban kételyeinek is hangot ad. Nyilvánvaló, hogy ezekkel az amúgy is sokba kerülő, egy kicsit mesterségesnek tűnő beavatkozásokkal nem lehet megoldani a súlyos munkanélküliséget s a mélyszegénységet. Figyel a politikailag szélsőséges megnyilvánulásokra is. Például az Alföldön több helyütt lábra kapó kaszáskeresztes mozgalom anarchistáira, akik éppúgy gyűlölik az urakat, mint a kommunistákat. Három és fél millió az agrárproletár, a kétségbeesett szekták (politikai és vallásiak egyaránt) bőven szedik áldozataikat. „*Felszabadulás vagy pusztulás! Csak ez lehet a magyar parasztság sorsa, és ezt szó szerint kell érteni.*” (*A kaszáskereszt-mozgalom*. 1936. ápr.) Szekfű Gyulával, illetőleg a *Magyar Szemlével* is részben polemizálva egyik itteni cikkében arról ír, hogy az értelmiségi és a parasztfijúság találkozása *nem sikerült*. Ugyanis a hangadók minden városi és iskolai közösségben a polgárság fiataljai, ennél fogva a *parasztgyerekek* kénytelenek hozzájuk alkalmazkodni. Lassan elvesztik saját szokásaikat, megtagadják fajtájukat, és véglegesen elszakadnak a falutól. A faluszemináriumok sokszor formálisak, a parasztfiatalok nehezen barátkoznak. „*Ma, amikor a falukutató láz abbahagyott, és az első kísérletezések majdnem teljesen csődöt mondtak, szinte reménytelennek látjuk a helyzetet.*” (*Az értelmiségi és a parasztfijúság*. 1937. máj.)

Az 1937-es év rendkívüli jelentőségű Kovács Imre életében. Tavasszal a Márciusi Front zászlóbontása, amelyben vezető szerepet játszik (volt tehát hajlama és képessége a baloldallal való párbeszédre is), majd ősszel, október 27-én a nagy port fölvert bírósági per *A néma forradalom* miatt. (A szerző itteni szakirodalmi hivatkozásaiban az áll, hogy a könyv történelmi részeit többek között a Hóman Bálint és Szekfű Gyula által írt *Magyar történetre* építette.) A vád – idézve a bírói tanács elnökét – „*sajtó útján elkövetett osztály elleni izgatás büntette és a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétség*”. Kovács védője (Sulyok Dezső parlamenti képviselő) hiába kér lehetőséget a könyvben szereplő állítások tényszerű bizonyítására, valamint tanúk (többek között Szekfű Gyula) meghallgatására, az elnök ezt elutasítja. Kovács Imre felkészülten, bátran és őszintén védi igazát, de teljesen hiába: három hónap börtönbüntetést kap. (Az ítélet indoklásában az elnök azzal magyarázta a védelem bizonyítási kérelmének elutasítását, hogy „*azok a tények, amelyeket a védelem bizonyítani kíván, még valóság esetén sem adhatnak alapot olyan általánosító jellegű következtetések levonására, amelyeket a vádlott tett*”, azaz nem a tényeket mérlegelte a bíróság, hanem a következtetéseket ítélte el.) S ezen a döntésen nem változtatott a parlamentben ezzel kapcsolatban lezajlott vita sem. 1938 márciusában a másodfok, júniusában a Kúria is jóváhagyta az elsőfokú döntést. (A „*Szolgálat és Írás Munkatársaság*” nevében még 1937 végén Szabó Zoltán gyűjtötte össze és jelentette meg a per iratanyagát és a parlamenti visszhangokat. Új kiadásban ld.: Kovács Imre: *A néma forradalom. A néma forradalom a bíróság és a parlament előtt*. Szerk. és utószó Erdész Ádám. 1989. Vonatkozó idézeteink innen valók.)

Szekfű Gyula azonban megtalálta a módját annak, hogy megnyilatkozzék az ügyben. Egyáltalán a történelem és a korabeli valóság összefüggéseinek nem könnyű témájában. 1937. december 15-én terjedelmes cikket jelentetett meg a *Korunk Szava* című kétheti katolikus lapban. (A szerkesztővel, Katona Jenővel régebb óta jó viszonyt ápolt.) Figyelemfelkeltő már maga a cím is: *Magam és mások ügyében*. Szekfű számba veszi három-négy frissen lezajlott sajtóper tárgyait, és hosszasan taglalja a tanulságokat. Bár Málnási Ödön történelmi munkájáról (*A magyar nemzet őszinte története*) nincs egyetlen jó szava sem, sőt keményen elítéli annak szélsőjobbos irányát (megállapítva, hogy az nem egyéb, mint

„önvallomás és propaganda különös vegyülete”, továbbá: „fajvédelmi, vallási, baloldali és szélső-jobboldali mártás”), arra figyelmeztet, hogy mégsem szabad a szerző üldözését helyeselni. „Ezt kívánja bennünk a szellemi ember, a keresztény és a magyar.” Féja Géza (*Viharsarok*) és Kovács Imre pere kapcsán kitér arra, és vállalja, hogy nevezett szociográfusok és az ő munkássága között vannak kapcsolódási pontok. A *Három nemzedékre* hivatkozva utal arra, hogy ő is megírta már például, hogy két és fél millió a biztos munka nélküli ember az országban, s hogy a nagybirtokrendszer mai formája tarthatatlan, továbbá, hogy a középosztály gyenge és tehetetlen, nem érzi át kellő mélységben a nép sorsát. „Úgy vélem – írja Szekfű –, Féja és Kovács könyveiben mindezek az én nézeteim megtalálhatók.” Elutasítja viszont a forradalmi felfogást és a Dózsára hivatkozást (Féjára utalva); ámde: „Kovács Imre könyvében pontos átolvasás után sem találtam olyan részt, mintha ő művével forradalomra akarná izgatni a népet, s mintha ő az erőszakos átalakulást jobbnak tartaná a békés, organikusnál.” (Szekfű e cikkének a Féjára és Kovácsra vonatkozó részét Kovács Imre és Pothoczy Kálmán mint szerkesztők újraközlik a rövid életű *Híd* című folyóirat 1938. 3–4. számában. A per és Szekfű „tanúvallomása” nagy visszhangot keltett a honi, sőt a határon túli magyar nyelvű sajtóban, mintegy húsz reagálás látott napvilágot e tárgyban. Többek között a csehszlovákiai Moravska Ostravában megjelenő *Magyar Nap* című, baloldali, népfrontos irányzatú lapban: Szekfű Gyula az elítélt magyar írók mellett. 1937. dec. 28. Ld. még: i. m. 205–281.)

Kovács Imre bírósági pereinek hatása nem érződik a *Magyar Szemlének* írt tanulmányaiban, esszéiben. (Annál jobban bántotta – további élete során is –, hogy elítélése következményeképpen nem kapott az egyetemen diplomát, s nem doktorálhatott.) Továbbra is folyamatos a jelenléte a folyóiratban, Szekfű korrekten viselkedik, nem „pihenteti” szerzőjét. Kovács szociográfiáinak támadhatatlan háttérét ugyanis (a *Magyar Szemle* tanulmányoknál is) a lelkiismeretes terepmunka, valamint a kellő szakirodalmi tájékozottság adja. A műfaj egyik szép példája a Mezőberényről írott klasszikus szociográfiája, amelyben arra is figyelmeztet (összhangban a kaszáskeresztes mozgalomról írottakkal), hogy a végsőkig elkeseredett szegény emberek könnyen hajlanak a politikai szélsőségek: a marxista szociáldemokraták és nemzeti szocialista irányok felé (*Mezőberény – Tiszántúl politikai sorsa?* 1938. máj.). Egy újabb szociográfiája apja szülőföldjéről, Gyomárról szól, sokatmondó, élesre fogott címmel: *A parasztéletforma csődje* (1938. dec.). Az itt élő szegények halálosan belefáradtak az évszázados nyomorba és az embertelen munkakörülményekbe. Ennek a társadalmi rétegnek az életében mélyreható változások zajlanak, melyek a teljes csődhöz vezetnek. Kovács Imre éppen a *Magyar Szemle* lapjairól üzen a hatalom birtokosainak (bizarr, de nem rendkívüli helyzet volt ez akkoriban Szekfűék körében): „Ha van elég bátorság[a] a hatalmon lévőknek ahhoz, hogy radikálisan rendezzék a birtokmegosztás, a mezőgazdasági termelés és a mezőgazdasági szociálpolitika oly régóta vajjúdó kérdéskomplexumát, akkor megrázkódtatás nélkül lesz átmenthető a parasztság egy új életforma számára.” Ha nem: a következményekről „jobb nem beszélnünk”. Az ország egyes területein (Ormánság, Sárköz) már elhagyják a falut az őslakosok, az egészségtelen birtokviszonyok reménytelen változatlanóságban nyomorítják a kisbirtokost is. Az agrárproletárok élete elviselhetetlen. A termelés korszerűtlen, az intenzív, a korszerű földművelés szinte ismeretlen (*Menekülés a faluból*. 1939. szept.).

Szekfű közvetlen közelségének a hiánya (1938 decemberétől Eckhardt Sándor a vezető szerkesztő a *Magyar Szemlé*nél), valamint börtönbüntetése egy részének tényleges letöltése 1940-ben (a Markó utcában mint munkaszolgálatos zacskókat ragasztott, mint írta, igen jó munkateljesítményt elérve) kissé visszafogottabbá tette Kovács Imrét a folyóiratnál. Továbbra is élvezetes, jó cikkeket ír, szakszerű, pontos, tömör, világos összefoglalásokat ad egy-egy ide való témáról, az írások heve és keserű érzékletessége, „lázító” célzatossá-

ga azonban elmarad a korábbiakétól (*A mezei munkaidő*, 1940. febr.; *Európa kenyere*, 1940. dec.; *Budapest a számok tükrében*, 1941. ápr.). Politikailag továbbra is érzékeny, ezt mutatja reagálása a nyilasok agrárprogramjára. Rámutat, hogy a „paraszt” fogalma a nyilasok értelmezésében valami „arisztokrata embertípust” jelöl, akinek nem a búzatermelés, hanem a nemzet emberanyagának az utánpótlása a fő feladata. A nincstelenségnek a nyilasok nem akarnak földet juttatni, ilyképpen értelmetlen és érvénytelen mindenféle zavaros eszmefuttatásuk (*A nyilasok agrárprogramja*. 1941. júl.). Utolsó két írása a *Magyar Szemle*ben tudományos és elméleti jellegű. Világos, tiszta, átlátható, könnyen érthető cikkek ezek is. *A Kik mivelik meg a magyar földet?* című dolgozatban (1943. márc.) ismét rámutat a magyar mezőgazdaság korszerűtlen – ma így mondanánk – infrastruktúrájára, s részletesen bemutatja a magyar falu munkamegosztási jellegzetességeit. Kik azok a „gazdasági cselédek”, kik a „részesek”, s kik a „napszámosok”. Mit és hogyan dolgoznak, hogyan élnek, mit esznek, hogyan laknak stb. Utolsó itteni tanulmányának általános, talán összefoglaló címet ad: *Agrárproblémák* (1944. márc.). A háborús konjunktúra kedvez ugyan az extenzív gazdálkodásnak – írja –, ám a háború után ezt a rendszert már végképp nem lehet működtetni. Gépesítést és modern üzemszervezést kell bevezetni. Összefoglalja és rendszerezi az általa legjobbnak tartott új mezőgazdasági modell lényegét: a *külső üzemkőr* a nagybani (1000–1500 hold) gépesített extenzív termelés színhelye (ahol az egyes birtokrészek *szövetkezetszerűen közös művelés* alá esnek), a *belső üzemkőr* (tej, tojás, gyümölcs, kertészkedés, baromfi, sertés) pedig az intenzív, a magán-, a családi szektor. *„Rendezni kell a nép és a föld viszonyát minden áldozatok árán, földhöz kell juttatni minden rászoruló és arra érdemes magyar embert”* – írja le sokadszorra itt is.

Szekfű Gyula folyamatosan figyelte Kovács Imre működését a mindkettőjüket (különösen persze Szekfűt) rendszeresen közlő, a harmincas évek végétől a magyar szellemi tisztánlátás szempontjából jelentős szerepet játszó *Magyar Nemzet* hasábjain is. (Mely napilap fenntartásában a *Magyar Szemle* mecénási köre is fontos szerepet játszott.) Szekfű sokat foglalkozik ezekben a cikkeiben a magyar parasztság mint társadalmi osztály fölemelésének lehetséges módozataival. A *Jobb élet felé* című írásában (1941. jún. 8.) revideálja korábbi nézetét a középosztály népi erőkkal történő felfrissítéséről, mondván, hogy a korábban is föltételezett természetes asszimiláció éppen a feltörekvő „beépülő” parasztfiatalok számára a legveszélyesebb. Most azt javasolja – Kovácsot is megszólítva –, hogy a paraszti és munkásrétegeket a *saját környezetükben* kell olyan állapotba segíteni, hogy az anyagi, szellemi és öntudatbeli emelkedést mint *önálló* társadalmi rétegek éljék meg és érezzék át. Kovács Imre a következő vasárnapi számban reagál Szekfű kételyeket megfogalmazó felszólítására. (*A „változás” és akik várják*. Jún. 15.) Öntudatosan állítja, hogy ő mindenkor pontosan tolmácsolta a falu, a parasztság helyzetét és vágyait. A falu – már hosszú ideje – forrong, írja, nagy a városokba vonulási és a végleges kivándorlási arány. Igen, a parasztságnak valóban rossz véleménye van a középosztályról, mivel *„a magyar középosztály szintén csődbe jutott”*, a közéjük eddig fölemelkedett parasztfiatalok pedig szinte azonnal asszimilálódtak hozzájuk, megszakítván régi éltető kapcsolataikat. A középosztály nagy többségét nem érdekli igazán a magyar paraszt sorsa. *„Egyel már most számolhatunk: a jelenlegi politikai, társadalmi és gazdasági status quo nem tartható fenn.”* A középosztály ingadozó elitjének a következőket üzeni: *„Ha sokáig várnak, már csak az maradhat meg számukra, amit Szekfű Gyula is megírt: imádkozzanak, hogy a változás, mely minden bizonytalansággal jön, és bármily hosszú is lesz, békésen és zökkenőmentesen történjék meg...”* (Kiemelés az eredeti szövegben.) Látható, Kovácsot nem törte meg az ügyészi fenyegetettség, és nem félt az esetleges következményektől. Igaz, a *Magyar Nemzet* és a *Magyar Szemle* közegében bizonyos védettséget élvezett. (*A Népszava* ez évi nevezetes karácsonyi számából viszont kihúzta a

cenzúra: ide szánt cikke nem jelenhetett meg. Együtt szerepeltek viszont Szekfűvel 1942-ben – a Magyar Történelmi Emlékbizottság szervezésében – a Kállai Gyula szerkesztette *Petőfi útján* című cikkgyűjteményben. A könyv címe Szekfű egyik *Magyar Nemzet*-beli cikkének címével azonos.)

1943 tavaszán ünnepelte a magyar hivatalos szellemi elit Szekfű Gyula 60. születésnapját. (Igaz, egy kicsit visszafogott ez az ünneplés, hiszen a háború a keleti fronton végleg rosszra fordult.) A *Magyar Szemle* tematikus számként jelent meg májusban (amit önálló füzet formában külön is kiadtak): a folyóirat jeles szerzői köszöntik a Mestert. Nagy elismerés Kovács Imrének, hogy harmincévesen – Kosáry Domokos, a másik ily módon kitüntetett fiatal tudós is éppen ennyi idő – fölkérést kap a szereplésre. Aligha lehetett volna az ünnepeltet és a köszöntőt egyaránt mélyen érintő témánál jobbat találni, mint amit Kovács talált (vagy találtak neki a szerkesztők): *Szekfű Gyula és a nép*. A műfaj: köszöntő esszé. Alapgondolata: „*Szekfű Gyula megérti és szereti a magyar parasztságot.*” Történelmi munkáiban az ismert – az irodalomból is ismert: Szabó Dezső, Móricz Zsigmond – magyar parasztabrázolásokat is beleértve ő „*az első, aki a magyar paraszttársadalom különleges fejlődésére figyelmeztet, s történetírásában tudatosan emeli ki azokat a tényezőket, melyek lehetlenné tették a magyar földművelő társadalom egészséges, korszerű fejlődését.*” Hangsúlyozza, hogy Szekfű világos történelmi érvényű magyarázatot adott a magyar nagybirtokrendszer megerősödésének valódi okaira, rámutatva arra, hogy: „*A magyar állam legfőbb feladata [...] a 16. és 17. században a török elleni védelem volt, ehhez képest a magyar jobbágy teherterhelését is nyugati szomszédaival összehasonlítva a török hódítás okozta.*” Később a vármegyék hatalma nőtt meg a parasztsággal szemben. Szekfű tehát tudományos alapon vezette le a jelenlegi állapotokat, de nem állt meg itt, hanem a közírás eszközeivel is harcba szállt a magyar parasztság sorsának jobbra fordításáért. Szemben a romantikus szemlélettel, ezt az osztályt nem konzerválni akarta, éppen ellenkezőleg: amellet érvelt és érvel, hogy *ki kell ellenküdnie az elavult keretekből*. Ezért üdvözölte örömmel a falukutatást, „*s helyt adott a Magyar Szemlében mindazoknak a fiatal íróknak, akik hozzá vitték a faluval, a parasztsággal foglalkozó tanulmányaikat.*” Ő „*tette lehetővé, hogy a Magyar Szemlében hosszú éveken át mind a mai napig a magyar parasztság sorsát érintő összes kérdések megtárgyaltassanak.*” Ezekből a folyóiratszámokból „*a maga valójában, reálisan rajzolódik elénk a magyar parasztság. [...] S ha lesz jövője, boldogabb jövője a magyar parasztságnak – és reméljük, hogy lesz –, akkor Szekfű Gyula nevét sem fogja elfelejteni.*”

A Szekfű Gyula és Kovács Imre közötti utolsó találkozás 1946 karácsonyán zajlott le Kovács lakásán. Az 1942 és 1947 közötti évekre vonatkozó memoárjában (*Magyarország megszállása*) ekként eleveníti föl a jelenetsort (307–308.):

„*Karácsonykor Szekfű Gyula volt a vendégem feleségével, az osztrák származású Tónikával. Megbeszélésekre érkezett haza Moszkvából, ahova rábeszélésemre ment el követnek. Vacsora előtt a szalonban ültünk, törkölypálinkát ittunk a piarista atyák dörgicsei pincészetéből. A központi fűtés még nem működött, egy rossz vaskályha adott valami meleget: Szekfűné nem is vetette le bundáját.*

– *Mi van Moszkvában?* – kérdeztem Gyulát, aki lassú mozdulattal tette vissza az asztalra az üres poharat.

– *Hideg – mondotta komoran, szemüvege mögül hidegen villant a tekintete is.*

– *Már az időjárást értve?*

– *Igen... felelte megint, kurta volt, s jó ideig nem szólt.*

– *Mégis mi van? Hogy éltek, mit csináltok?*

– *Nézd, a Szovjetunió egészen más világ, sokat nem lehet csinálni.*

Nem erőltettem tovább, Juliska felszolgált a elmaradhatatlan pörköltet, a legkönnyebb volt főzni. Töltöttem a dörgicsei rizlingből is, Gyulának ízlett, szerette a jó bort.

– Egészségünkre!
– Egészségünkre! – ismételte meg. – Régebben az atyák nekem is küldtek karácsonyra pálinkát meg bort...

– Már nem az övök: elvettük... – kényszeredetten elmosolyodtam, Szekfű bólogatott.

Visszaültünk a szalonba, megint faggatni kezdtem:

– Hogy látszik Moszkvából Magyarország?

– Nem jól...

Tónika összekuporodva ült a fotelben, szemében könny csillogott, kezét összekulcsolta, mintha imádkozna.

– Gyuluska nem szereti, ha én beszélek – mondotta kedves osztrák akcentusával. – De én sokat vagyok együtt a nyugati nagykövetek feleségeivel. Valamelyikük mindig rendez egy teapartit, az amerikai, az angol, a francia, a svéd nagykövet felesége; engem szeretnek és meghívnak. Ezek az asszonyok a férjeiktől mindent tudnak, és sajnálkozva néznek rám, »ti szerencsétlenek, hát ti az oroszokhoz tartoztok«...

– Erről nem kellene beszélni – szól közbe Gyula, némi indignálódással.

– Imrének csak elmondhatom, jó barátunk... – elsírta magát. – Ne haragudjon, de ez olyan szomorú. Moszkvában is mindig sírok, nincs jövőnk. Ezt hallom folyton a teázásokon.

Hallgattunk, majd akadozva a hazai dolgokról beszélgettünk. Szekfű nagy tudású ember volt, egyik legnagyobb történetírónk, akivel serkentő volt a társalgás. Most elfogódottan beszélt, időnként felpillantott, a csillárra vagy a telefonra nézett, mintha a mikrofont keresné. Elmenőben közel hajolt hozzám, és halkán mondotta:

– Kérlek, ez egy új török hódoltság...

– Addig is tart?

– Addig tart, ameddig a Szovjetunió tart!”

Eddig tart a történet Kovács Imre visszaemlékezésében. Útjaik hamarosan – végletesen és véglegesen – elváltak: a következő évben Szekfű Gyula Moszkvában már nagyköveti rangban tevékenykedett, majd itthon parlamenti képviselő, az Elnöki Tanács tagja; míg Kovács Imre emigrációba kényszerült: előbb (1947-ben) Svájcba, majd 1949-ben az Egyesült Államokba. New Yorkban halt meg 1980. október 27-én.